

Дитяче поховання ямної КІС з курганного могильника біля с. Циркуни на Харківщині

Аргунова Анна Сергіївна

Студентка III курсу
історичного факультету
ХНУ імені В. Н. Каразіна
e-mail: argunova.ac@gmail.com

В статті публікуються результати розкопок дитячого підкурганого поховання ямної КІС, відкритого експедицією ІА НАНУ під керівництвом к.і.н. Д. С. Гречка в ході дослідження кургану №14 біля с. Циркуни Харківської обл. Робиться спроба комплексно проаналізувати елементи поховального обряду, а також привернути увагу до проблем та стану вивченості подібних пам'яток на території Сіверськодонецького лісостепу.

Ключові слова: дитяче поховання, ямна КІС, курган, Сіверськодонецький лісостеп.

Детское погребение ямной КИО из курганного могильника у с. Циркуны на Харьковщине

Аргунова Анна Сергеевна

Студентка III курса
исторического факультета
ХНУ имени В. Н. Каразина
e-mail: argunova.ac@gmail.com

В статье публикуются результаты раскопок детского подкурганного погребения ямной КИО, открытого экспедицией ИА НАНУ под руководством к.и.н. Д. С. Гречко в ходе исследования кургана №14 у с. Циркуны Харьковской обл. Делается попытка комплексно проанализировать элементы погребального обряда, а также привлечь внимание к проблемам и состоянию изученности подобных памятников на территории Северскодонецкой лесостепи.

Ключевые слова: детское погребение, ямная КИО, курган, Северскодонецкая лесостепь.

Children's burial of the pit-grave culture from the tumulus near Tsyркuny village in Kharkiv region

Anna Argunova

3rd year student
Faculty of History of
V. N. Karazin Kharkiv National University
e-mail: argunova.ac@gmail.com

The article publishes the results of excavations of a children's burial of the pit-graves culture (or Yamna culture), discovered by the expedition of the Institute of Archaeology of the National Academy of Science of Ukraine under the leadership of Ph.D. D. S. Grechko during the study of tumulus №14 near the village of Tsyркuny, Kharkiv region. An attempt is made to comprehensively analyze the typical and atypical elements of the funeral rite for this culture, as well as to draw attention to the problems and the state of study of such monuments in the East Ukrainian forest-steppe.

Keywords: children's burial, pit-graves culture, tumulus, East Ukrainian forest-steppe.

Історія наукових досліджень пам'яток ямної КІС на території Харківщини налічує вже понад століття, починаючи від виокремлення В. О. Городцовим на початку ХХ ст. «тріади» культур епохи бронзи [4, с.174–189]. На даний момент вже існує значна кількість наукових праць, присвячених більшості аспектів існування ямної культури, в тому числі проаналізовано різні елементи поховального обряду, проте більшість публікацій дослідників була створена на основі пам'яток правобережного Подніпров'я, Півдня та Південного Заходу сучасних українських земель та Волго-Уральського регіону (Н. Д. Довженко, С. В. Іванова, І. Ф. Ковальова, А. Ю. Кравцов, Н. Л. Моргунова, О. Г. Шапошнікова, В. Н. Фоменко та ін.). Регіон саме Сіверськодонецького лісостепу ще не потрапляв в об'єкти спеціалізованих на поховальних традиціях чи ж узагальнюючих праць з вивчення ямної КІС. Також, з появою новітніх технологій та переосмисленням інтерпретацій знахідок і відкриттів археологів ХХ – поч. ХХІ ст. стає все більш актуальним проводити нові дослідження вже відомих пам'яток, щоб перевірити відповідність стану їх вивчення сучасному рівню розвитку археологічної науки.

Історія дослідження курганного могильника біля с. Циркуни Харківського району Харківської області починається з 1939 року. Тоді під час будівництва водонапірної вежі в одному з найбільших курганів даної групи були виявлені людські кістки, фрагмент залізного меча з характерними для скіфської культури ознаками, п'ять десятків бронзових наконечників стріл трьохгранної форми та майже повністю збережена фасосська амфора IV ст. до н. е. [17, с. 103–105]. Враховуючи характер знахідок та розташування відносно Циркунівського городища РЗВ могильник тривалий час пов'язували саме зі скіфською культурою. При цьому дослідники звертали увагу на нетипові, занижкі для скіфів топографічні умови розташування об'єкта [6, с. 435] – невисокий, рівнинний лівий берег р. Харків, що плавно підвищується в східному напрямку, формуючи 1–2 піщани задерновані тераси – звичайний ландшафт для лівобережжя річок півдня Середньоруської височини [14, с. 22].

В липні 2011 р. Циркунівською археологічною експедицією ІА НАНУ під керівництвом к.і.н. Д. С. Гречка було досліджено курган № 14 (за нумерацією з топографічної зйомки А. О. Зорі 1996 р.) з курганної групи біля с. Циркуни (рис. 1). На момент дослідження об'єкт знаходився вже поза зоною активної сільськогосподарської діяльності, проте раніше, в др. пол. ХХ ст. дана частина території пам'ятки знаходилась в активному фонді сільгоспугідь, тому, як і в решті курганів могильника, насип погано фіксувався через постійне розорювання технікою (зазначимо, що на карті Генерального штабу СРСР 1949 р. масштабом 1:50000 ще фіксуються насипи висотою до 3,5 м від поверхні землі, в тому числі і курган № 14). Частина об'єктів, можливо, була знищена під час будівництва харківської кільцевої дороги, що на наш час прокладена через територію могильника і розділяє його на дві частини.

Курган № 14 на момент початку дослідження мав діаметр 8 м, висоту насипу – 0,25 м від рівня денної поверхні та загальну площу, що розкопувалась, у 50,24 кв. м. Координати об'єкта – 50°03.612' пн. ш., 036°21.231' сх. д. Курган досліджувався за методикою одночасної роботи в усіх чотирьох секторах, на які об'єкт розбивали дві перпендикулярні бровки, орієнтовані за напрямками північ-південь та схід-захід [6, с. 5].

Поховання 1 розташовувалось на глибині 0,85 м в північно-східній частині об'єкту (рис. 2). Через поганий стан збереження, зумовлений активною діяльністю цілого сімейства байбаків, що обрали курган місцем свого поселення, фізико-хімічні властивості ґрунту та фізіологічні особливості кісткової тканини людини, виявлено було лише погано збережений череп та важко визначний за формою тлін кісток дитини. Орієнтування похованого південне. В 0,15 м західніше черепа був розміщений супровідний інвентар у вигляді ліпної посудини. Біля черепа зафіксовано незначні вкраплення вохри [6, с. 6–7].

Інших об'єктів, окрім впускного біритуального поховання перших століть нашої ери в кургані виявлено не було, отже пох. 1 можна означити основним. Серед досліджених на території від Північного Причорномор'я до Приуралля курганних поховань ямної КІС зустрічаються випадки основних індивідуальних поховань дітей. До того ж, у схожому за природно-географічними умовами регіоні передстепового Наддніпров'я особливо часто, в порівнянні зі східними чи південно-західними ареалами ЯК, зустрічаються саме основні індивідуальні дитячі поховання під курганом, що, при цьому, типологічно не мають особливих відмінностей від поховань дорослих [12, с. 38].

Період існування ямної КІС – це час ускладнення соціально-економічних відносин, становлення ієрархічного поділу суспільства та активної генези нових явищ у житті давніх людських спільнот, підтвердженням чого є виділення серед рядового населення общини вищих за рангом осіб. Це прослідковується у відхиленнях від традиційних рис та елементів поховального обряду, а саме в підвищенні рівня трудомісткості у зведенні поховальної споруди внаслідок збільшення її розмірів чи ускладнення конструкції, та наявності інвентарю, який можна трактувати як інісгні влади чи престижні речі. При цьому, на відміну від більш ранніх часів, певні риси соціальної становості вже починають виявлятися у переданні нащадкам представника еліти суспільства їх соціального статусу без урахування статевовікової диференціації, ступеню корисності індивіда для общини чи авторитету особи [11, с. 54–56].

Означеним явищем можна пояснити поховання дитини з кургану № 14, де під досить значних розмірів насипом було покладено лише одну особу віку немовляти (група *Infantilis I* по С. П. Середі) [15, с. 57]. На жаль, через те, що могильна яма була опущена з рівня давнього денного горизонту (на глибині 0,6 м) в задернованому супіщаному ґрунті й ним же потім засипана, її розмірів та форми прослідкувати не вдалось [6, с. 6–7]. Зважаючи на вік померлого, площа об'єкту, очевидно, була мінімальною, що є характерним для поховань дітей раннього віку [10, с. 40–43].

Цікавою видається планіграфія розташування основного поховання відносно площини курганного насипу – пох. 1 розміщено у північно-східному секторі об'єкта, дещо ближче до зовнішнього його контуру. Дослідники бронзового часу зазначають, що для ямної КІС характерною є наявність основної інгумації, розміщеної в центрі первинного насипу кургану, і саме навколо неї, як центрального репера, вибудовується система подальших підпоховань [9, с. 67]. Це правило виконувалось навіть при використанні вже готового курганного насипу іншої культури. В таких випадках в центр впускалося «основне» поховання або кенотаф, і лише потім розміщувались інші підпоховання [8, с. 24–25]. Пояснити подібну аберацию на даний момент досить важко, враховуючи недостатню ступінь вивченості дитячих поховань лісостепового регіону ранньобронзового часу, тому в цій роботі ми лише спробуємо окреслити напрям необхідних подальших досліджень та зацентувати на важливості більш глибокого вивчення означеної проблематики.

Нехарактерним для Донецької локальної групи ЯКІС є і напрям орієнтування похованого – південний, у той час як типове поховання являє собою підкурганну інгумацію на спині з підігнутими ногами, головою на Сх. – Пн.-Сх., і відповідною керамікою яйцеподібних гостродонних форм із високою прямою шийкою та рівним вінцем [1, с. 348].

Зазвичай, сукупність таких характеристик, як значне відхилення поховання від центру насипу, нетипова орієнтація кістяка і, відповідно, могильної ями, вказують на те, що об'єкт не є основним, а являє собою типове підпоховання в готовий насип. В такому випадку могили переважно розміщуються в певній послідовності відносно основного, центрального поховання, вибудовуючи дугоподібну фігуру, демонструючи принцип реалізації представниками ямних племен світоуявленнь сакрально-просторового характеру. І. Ф. Ковальова акцентує, що в такому способі побудови могильних споруд втілювалась ідея спіралі, пов'язана з функціонуванням системи вірувань про потойбічний та реальний, людський світ і концепцію шляху між ними, що проходить через центр космогонічної моделі, реалізованої в окремому символічному геометричному просторі [9, с. 67–68]. Це добре простежується в курганах з великою кількістю впускних поховань, які в такому випадку досить чітко групуються по дуговій траєкторії, навіть у випадках різночасових досипок. Тоді традиційний напрям орієнтування похованого вже не має значення, займаючи положення, необхідне для виконання означеної моделі організації могильного простору [11, с. 39]. Відповідно є й планіграфія могильних ям, які розміщуються в такому випадку довгими осями паралельно центру та окружності насипу (зазначимо, що в ЯК більшість поховань здійснювалось в підпрямокутній ямі, довгі вісі якої співпадають з напрямком орієнтування кістяка) [3, с. 186–187]. Пох. 1 кургану № 14, судячи з напрямком орієнтації скелету, також цілком могло відповідати означеній концепції. Проте, враховуючи, що інших поховань даного стратиграфічного горизонту в кургані не було, доводиться

лише задаватись питанням, який сенс вкладали представники ямної спільноти у семантику даного об'єкту.

Однак, не можна не зазначити, що курган № 14 у різні часи був значним чином пошкоджений під впливом багатьох факторів. Так, на початку нашої ери в Пн.-Зх. сектор було впушено біритуальне поховання, у роки Другої світової війни Пн.-Сх. та Пд.-Сх. сектори були уражені невеликими перекопами (очевидно, на них була розташована вогнева позиція). Прямо по центру курганного насипу з-під пахотного шару фіксувалася гніздова нора цілого клану бабаків, що перетинала об'єкт широкою (бл. 1 м) лінією до глибини фінальної зачистки по материка (1,25 м), і, врешті-решт, сам курганний насип був майже повністю знівельований розорюванням (глибиною до 0,30 м) [6, с. 6].

Таким чином, можна поставити під сумнів той факт, що інших поховань часів ямної КІС у кургані первинно не було, адже враховуючи ступінь пошкодженості даного об'єкту, особливо, внаслідок діяльності бабаків, що могли просто знищити центральне поховання кургану, якщо воно було незначних розмірів і поганого стану збереженості. В такому випадку пох. 1 цілком логічно відповідало б традиційному поховальному обряду ямних племен (окрім елементу підпоховання в готовий насип, адже дослідниками було чітко визначено, що могильна яма перекрита шаром ґрунту та є одночасовою зі зведенням об'єкту) [6, с. 6, 9].

Інвентар поховання представлений керамічною ліпною посудиною опуклодонної ріповидної форми з невеликим потовщенням дна, загнутим всередину вінцем та характерним орнаментом у вигляді розчесів, виконаних крупнозубчастим гребінцем (рис.3). Висота посудини – 11,3 см, діаметр по вінцю – 10 см, максимальний діаметр тулова – 14 см. Колір кераміки неоднорідний, від світло-коричневого до бурого, що вказує на костровий випал окислювального характеру, виконаний, очевидно, в горизонтальному положенні або в стані щільного обкладання горючим матеріалом, про що свідчить темний бік посудини, куди доступ кисню був обмежений в процесі випалу.

Кераміка такої форми не підпадає під класифікацію В. Дмітрієва для лісостепового регіону ямної КІС [4, с. 26–27] та не знаходить аналогій серед типових форм посуду найменш віддалених від території Донецького локального варіанту регіонів. Принципова відмінність полягає у поєднанні денця округлої форми та верхньої частини посудини (відсутня шийка як функціональна частина, тулуб переходить у вінце, загнуте всередину, на противагу типовим відігнутих чи вертикально поставленим (особливо в пізніших, передкатакомбних варіантах) вінцям південнобугської, приазовсько-кримської, донецької локальних варіантів ЯК). Проте типологічно близька кераміка до посудини з кургану № 14 Циркунівської групи була розкопана майже за 1,5 тис. км східніше, в похованнях ЯКІС в степовій провінції Руської рівнини в Приураллі, в долині р.Іртек, правого притоку р. Урал, (Пд.-Зх. Оренбуржжя), у 1984–1986 рр. Н. Л. Моргуновою [13, с. 123]. В похованні I кургану № 5 II-го Трудового могильника та в похованні V кургану №2 IV-го Болдиревського могильника в типових підкурганних інгумаціях ЯК було виявлено «круглодонний сосудик со стянутым устьем, орнаментированный по всей внешней поверхности расчесами, выполненными среднезубчатым штампом» [13, с. 123] (рис. 4). На жаль, вивчити склад формувальної маси кераміки з вказаних об'єктів не було можливо, тому остаточні висновки щодо їх відповідності єдиній культурно-етнічній традиції зробити не можна. Безсумнівно,

екстраполовати роздуми щодо можливих етнокультурних, міграційних чи іншого роду контактах чи переміщеннях населення наших земель з віддаленим східним регіоном на основі єдиного збігу в одному розкопаному кургані з цілої групи не виявляється можливим, тому інтерпретація даного явища справа майбутнього, що потребує більшої кількості матеріалів для досліджень.

Як зазначає С. В. Іванова, наявність у інвентарному комплексі ямної КІС керамічного посуду не є диференціюючим фактором, адже різнотиповий посуд зустрічається у всіх видах поховань і не відповідає певним категоріям присутніх супровідних предметів, розмірам кургану чи поховальної камери, стану, віку, статі померлого [11, с. 41]. До того ж, в дитячих похованнях посуд зустрічається частіше, ніж у дорослих. Розташування інвентарю в могильній ямі пох. 1 також є типовим для даної культури: посудина розташована в правому (західному) куті умовної могильної ями (за положенням кістяка), паралельно черепу похованого. Ряд авторів схильні бачити взаємозалежність між типом положення скелету і місцем розташування посуду. Так, горщик у правому кутку могили, в головах чи біля тім'я покійника найчастіше зустрічається зі скелетами, вкладеними на спині [16, с. 20], що в цілому погоджується із контуром зітлілих залишків кісток в пох. 1 кургану № 14.

Вкраплення вохри було простежено лише біля кісток черепа дитини, до того ж в дуже незначній кількості. Відмінності у кількості вохри в похованнях ще В. О. Городцовим пояснювались її цінністю, тому дитячі кістяки часто бувають посипані лише біля черепа чи грудей, на відміну від сильно «пофарбованих» скелетів дорослих [4, с. 183]. Для ЯКІС використання підсипок різних кольорів є не просто типовим елементом обряду, але й одним із визначальних, найбільш семантично важливих з точки зору ідеологічних та релігійних уявлень рис світосприйняття представників означеної спільності. Так, вохра у розтертому порошкоподібному вигляді або в формі цілих шматків зустрічається в 55–64% поховань південнобузького локального варіанту ЯКІС [16, с. 19–20]. На жаль, не зважаючи на значну кількість досліджень з даної тематики, археологи так і не дійшли єдиної думки з приводу сенсу, який вкладали давні люди в даний обрядовий акт. Популярною є спроба вивести традицію використання тріади кольорів червоний-білий-чорний (найчастіше, відповідно, вохра, крейда, дерев'яне вугілля) з давньоіндійської міфології [2, с. 12–14], ототожнюючи ямну КІС з племенами індоєвропейців. О. Г. Шапошникова та В. М. Фоменко зазначають, що, враховуючи відмінності у складі інвентарю різних комплексів відносно наявності у похованні вохри, її трактування могло відрізнятись і наповнюватись різним сенсом в залежності від кожної окремо взятої ситуації [16, с. 21]. Тому намагатись розробити певну уніфіковану формулу розв'язання даної проблеми не виявляється можливим, враховуючи неподоланну історичну прірву, що лежить між ментальністю давніх людей та нашим часом.

Комплекс елементів поховальної обрядовості надає можливість чітко ствердити приналежність пох. 1 до ЯК. Однак, відсутність розробленої системи більш точного датування пам'яток саме лісостепової зони Східної України змушує навести досить широкий діапазон дат від поч. III тис. до н.е. до поч. II тис. до н.е. (при наявності значної кількості узагальнюючих та регіональних праць щодо абсолютної та відносної хронології ЯКІС (С. В. Іванова, Н. Л. Моргунова, Д. Я. Телегін, Є. Н. Черних та ін.).

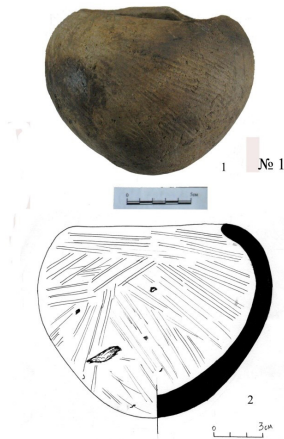
Отже, дослідження кургану № 14 ілюструє необхідність перевірки застарілих на сучасний момент даних щодо культурно-хронологічної приналежності не тільки

могильника біля с. Циркуни, але й археологічних пам'яток Сіверськодонецького лісостепу взагалі. Уточнення датування об'єкту потребує поглибленого дослідження проблеми, що відкрило б шляхи до кращого розуміння етнокультурних процесів, що мали місце на території сучасної Харківщини за доби панування тут давньоямних племен. Заповнення лакун у давній історії регіону актуалізується значною кількістю накопиченого, проте не дослідженого окремо чи комплексно матеріалу, тож висловлюємо надію, що вивчення ямної проблематики ще приверне увагу археологів.

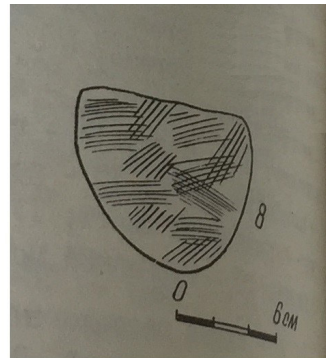
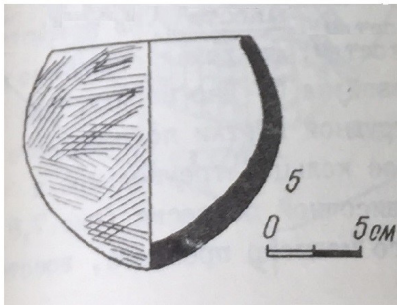
Література:

1. Археология Украинской ССР в 3-х томах. Том 1. Первобытная археология. Киев, 1985.
2. Гаврилов А. О значении охры в погребальном обряде археологических культур эпох палеолита-бронзы // Проблемы изучения катакомбной культурно-исторической общности: Тезисы докладов Всесоюзного семинара. Запорожье, 1990. С. 12–14.
3. Генинг В. К вопросу о традициях ориентировки погребенных ямного времени в степном Поднепровье // Исследование социально-исторических проблем в археологии. Сборник научных трудов. Киев, 1987. С. 186–208.
4. Городцов А. Результаты Археологических исследований в Изюмском уезде Харьковской губернии 1901 года // Труды XII археологического съезда в Харькове 1902 года. Москва, 1905. С. 174–189.
5. Гречко Д., Чорненький А. Дослідження курганного могильника біля с. Циркуни на Харківщині // АДУ. Київ, 2011. С. 435.
6. Гречко Д., Чорненький А. Отчёт о раскопках курганного могильника у с. Циркуны на Харьковщине в 2011 году. Київ, 2012. На правах рукопису.
7. Дмитриев В. Керамика древнеямной культуры лесостепи Украины // Проблемы археологии, древней и средневековой истории Украины: Тезисы докладов. Харьков, 1995. С. 26–27.
8. Дворянинов С., Петренко В., Рычков Н. К изучению ориентировки ямных погребений // Древности Северо-Западного Причерноморья. Сборник научных трудов. Киев, 1981. С. 22–37.
9. Иванова С. О моделировании курганного пространства в раннем бронзовом веке // Проблемы археологии: Урал и Западная Сибирь (к 70-летию Т. М. Потемкиной). Сб. статей / Отв ред. М. П. Вохменцев. Курган, 2007. С. 65–71.
10. Иванова С. О принципах реконструкции поло-возрастной структуры ямного общества // Эпоха бронзы Доно-Донецкого региона: Материалы 5-го Украинско-Российского полевого археологического семинара. Киев-Воронеж, 2001. С. 40–43.
11. Иванова С. Социальная структура населения ямной культуры Северо-Западного Причерноморья. Одесса, 2001.
12. Ковалева И. Мир детства ямных племен Предстепья // Проблеми археології Подніпров'я: Зб. наук. праць. Дніпропетровськ, 1998. Вип. 1. С. 37–47.
13. Кравцов А., Моргунова Н. Погребения древнеямной культуры на р.Иртек в юго-западном Оренбуржье // Древности Восточноевропейской лесостепи: межвузовский сборник научных трудов / Самара, 1991. С. 120–136.
14. Максименко Н., Квартченко Р., Різник К. Оновлене фізико-географічне районування Харківської області. Серія «Екологія», 2016. Вип. 14. С. 20–32.

-
15. Сегеда С. Основи антропології. Київ, 1995.
 16. Шапошникова О., Фоменко В., Довженко Н. Ямная культурно-историческая область (южнобугский вариант). Киев, 1986.
 17. Шрамко Б. Курган и городище у села Циркуны // КСИИМК. Вып. 63. 1956. С. 103–108.

Додаток 3. Горщик з пох.1. (за Д. С. Гречко, А. І. Чорненьким).

Додаток 4. Кераміка з II-го Трудового та Болдиревського могильників (за Н. Л. Моргуною).